

Σημερινές ὄψεις τῆς θεολογίας καὶ ἡ συζήτησή τους

Μὲ ἀφορμὴ τὸ βιβλίον τοῦ Χρυσόστομου Ἀ. Σταμούλη,
Ἔρως καὶ θάνατος, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2009

ΣΩΤΗΡΗ ΓΟΥΝΕΛΑ*

Ἄναμφίβολα ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα βιβλίον πλούσιο. Ἐννοῶ βιβλίον ὅπου ἀποθησαυρίζονται πλῆθος ἀναφορῶν καὶ ἀποσπασμάτων ἀπὸ σπουδαῖα θεολογικὰ κείμενα ἀρχαιότερα καὶ σύγχρονα συνυπολογίζοντας βέβαια τὸν κόπο τῆς συλλογῆς, ἐπεξεργασίας καὶ μελέτης τους. Παρουσιάζονται καὶ ἀναπτύσσονται θέματα πολὺ σημαντικὰ ποὺ ἀφοροῦν τὴν ὀρθόδοξη θεολογία, τὴν ἐκκλησιαστικὴν πραγματικότητα, τὴ γενικότερη χριστιανικὴ παράδοση, ἀλλὰ καὶ βασικὲς πλευρὲς τῆς φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς. Εἶναι ἔντονη ἀκόμη ἡ ποιητικὴ αἴσθησις καὶ ἡ μεταφορὰ στὸ βιβλίον μικρῶν ποιημάτων ξένων καὶ ἐλλήνων ποιητῶν, εὐτυχῶς ὄχι τῶν «κλασικῶν». Στὰ πλεονεκτήματα τῆς ἐργασίας αὐτῆς, πρέπει νὰ περιλάβουμε τὸν συγκεκριμένον ποιητικὴν προσέγγισις καὶ θεολογίας, τὴν προσπάθεια ἢ συγγραφὴ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν ξερῶν ἐπιστημονικῶν θεολογικῶν μελετῶν καὶ νὰ μιλήσει μιὰ γλῶσσα ζωντανὴ καὶ ὑπαρξιακὴ, μιὰ γλῶσσα ποὺ δὲν θέλει νὰ ἀκολουθήσει τὸ συνηθισμένον καλοῦπι παρόμοιων ἐργασιῶν.

Ἐὰν τώρα θελήσουμε νὰ προσπελάσουμε τὸ κείμενον βαθύτερα, ἡ πληθώρα τῶν ἐναλλασσόμενων πεδίων δείχνει μιὰ ἀνάκρασις ἑτερογενῶν στοιχείων ποὺ ζητοῦν νὰ οἰκοδομήσουν τό «νέο σπίτι», τὴν Ἐκκλησίαν στὴ βάση τῆς ἀρχικῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἀνανεωμένη καὶ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν παραμόρφωσις καὶ τὴν ἀλλοτρίωσις.

Ἐχω ὥστόσο σοβαρὰς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὶς ἐξηγήσεις ποὺ δίδονται στὰ κύρια θεολογικὰ ζητήματα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ὁ σ. συνθέτει τὸ λόγο του. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια νὰ συνδυάσει πατερικὴ θεολογία μὲ σύγχρονη φιλοσοφία

* Ὁ Σωτήρης Γουνελάς εἶναι ποιητὴς - συγγραφέας.

καὶ ποίηση, ἐνῶ σὲ πρώτη ματιὰ μοιάζει ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα, νομίζω πὼς ἐμπεριέχει σοβαρὰ κενὰ ἢ μετέωρα σχήματα.

*

Ὁ σ. διάλεξε ἓνα πρωτότυπο τρόπο γιὰ νὰ μᾶς εἰσαγάγει στὸ θέμα του: τὴν ταινία *Οἱ ζωὲς τῶν ἄλλων* (2006). Καταγράφει πολλὲς σκηνὲς καὶ στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο “Μεθιστορία” συσχετίζει τὴν πραγματικότητα τῆς ταινίας μὲ τὸν «χώρο τῆς Ὁρθοδοξίας».

Ἡ καταγγελία τοῦ «συστήματος» ποὺ ὑπάρχει στὴν ταινία, ἀλλὰ καὶ ἡ δυνατότητα σωτηρίας ἢ μᾶλλον μετάνοιας ἐνός «ὑπηρέτη τοῦ συστήματος» ἐλκύουν τὸν σ. νὰ ἀναζητήσει ἀναλογίες στὰ καθ’ ἡμᾶς. Εἶναι «μιά προσπάθεια νὰ καταδεικτεῖ μὲ ἄμεσο τρόπο πὼς τὸ σύστημα, στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ κομμουνιστικὸ, ἀλλὰ καὶ κάθε σύστημα –καπιταλιστικὸ, θρησκευτικὸ, πολιτικὸ, πολιτιστικὸ, κοινωνικὸ, δὲν ἔχει σημασία– ἀποτελεῖ ἐκεῖνο τὸ ἰδιοφυὲς δημιούργημα ἀνθρώπων ἀνελεύθερων, ἐξουσιαστικῶν, ἀνθρώπων θεσμικῶν, ποὺ κλεισμένοι στὴν ἀπόλυτη ἐσωστρέφειά τους προσπαθοῦν νὰ δημιουργήσουν μιὰ πλαστὴ πραγματικότητα... Μιὰ αὐταπάτη ἱκανή, ὅμως, νὰ κρύψει τὸν πραγματικὸ κόσμον καὶ νὰ ἀκυρώσει τὸν ἀληθινὸ ἄνθρωπον» (σσ. 51-52-53). Ἐννοεῖται πὼς μέσα ἀπὸ τὴν ταινία καὶ τοὺς συσχετισμοὺς συζητᾶ τὰ μεγάλα θέματα τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ τῆς ἰδιότυπης ἠθικῆς ποὺ γεννᾷ ὁ θρησκευτικὸς χαρακτῆρας τοῦ συστήματος.

Γιὰ νὰ δεῖξει τί πιστεύει καὶ τί εἰσπγγεῖται ἐπιλέγει κεντρικὲς ρήσεις ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο, τὸν Παῦλον, τὸν Καβάσιλα, τὸν Ἀρεοπαγίτη, τὸν ἅγιον Μάξιμον, τὸν Χρυσόστομον καὶ ἄλλους, τονίζοντας τὴν μυστικότερη, μυστηριακότερη καὶ κενωτικὴ ἀλήθεια καὶ πραγματικότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀντίδοτο σὲ κάθε παραχάραξη. Ἀναφέρεται σὲ ἓνα «πολιτισμὸ τῆς σάρκωσης» στοὺς ἀντίποδες μᾶς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θεολογίας της ποὺ, καθὼς λέει «ἔχουν φορέσει τὸ προσωπεῖο τοῦ συστήματος», καθὼς φαίνεται «νὰ παγιδεύτηκαν στὴν “ἀκίνδυνη;” ἱστορικὴ διάσταση καὶ τὴν ἀπόλυτη ἐσωστρέφεια τῆς μᾶς καὶ μόνης μεθόδου». Τὸ τελευταῖο τὸ ἐξηγεῖ λέγοντας «ὅτι ἡ θεολογία στὸ σύνολό της σχεδὸν ταυτίστηκε μὲ τὸν ἀπόλυτον ἐπιστημονικὸν ἱστορικισμόν» (σ. 79). Δανεῖζεται τὶς σχετικὲς καταγγελίες τοῦ Στέλιου Ράμφου περὶ «νέκρωσης τῶν συμβόλων» καὶ ἐγκλωβισμοῦ στὸ παρελθόν, καταγγελίες ποὺ σπκῶνουν μεγάλην συζήτηση, ἀν ληφθεῖ ὑπ’ ὄψιν ἡ συνολικὴ θεωρητικὴ βάση πάνω στὴν ὁποία ἀναπτύσσει ἐκεῖνος τὸν κατὰ βάσιν δυτικοκεντρικὸν προβληματισμόν του. Ἡ θέσις τοῦ σ. «τὰ βιβλικὰ καὶ πατερικὰ κείμενα τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης, ποὺ κατὰ κανόνα ταυτίζονται μὲ ποιμαντικὲς ἀνάγκες, εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ

ξεπερασμένα» (σ. 80) δὲν μᾶς βρίσκει σύμφωνους, θὰ λέγαμε μάλιστα ὅτι τίποτε δὲν εἶναι ξεπερασμένο. Συμφωνοῦμε ὅμως μὲ τὴν ἐπόμενη θέση του ὅτι «ἡ γενίκευση, αὐτῆς τῆς παρατήρησης καὶ ὁ ὀλοκληρωτικὸς μηδενισμὸς ποὺ ἀγνοεῖ τὴν πατερικὴ πάλιν μὲ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα σὲ συγκεκριμένο χρόνο καὶ τόπο καὶ κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς συνθῆκες, εἶναι μίᾳ νέα ἐπιστημονικὴ αἴρεση» καὶ βλέπουμε ἐδῶ νὰ ὑπάρχει περιθώριο γιὰ γόνιμη συζήτηση μὲ τὸ βιβλίο.

Στὸ κεφάλαιο ποὺ ἀκολουθεῖ «Ἀπὸ τὴν ἐλευθερία στὴ σύμβαση» (μὲ ὑποκεφάλαιο «Ποιμαντικὴ εἰδωλολατρία»), διαβάζουμε μιὰ ριζικὴ ἀνάγνωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς πραγματικότητας, ριζικὴ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι τονίζεται ἡ παθολογία τῆς κυρίως, ἡ συμβατικότητά τῆς, «ἡ ἀνέραστη δεοντολογία τῆς». Ὅσο, βρίσκω τρομακτικὴ ἀφαίρεση καὶ γενίκευση τῆ διατύπωση: «μιῶ ἐδῶ γιὰ μιὰ διεργασία ποὺ κράτησε σχεδὸν δεκαεννιά αἰῶνες, ἀπὸ τὰ πρῶτα μεταεναγγελικὰ χρόνια μέχρι καὶ σήμερα» (σ. 91), ἐννοώντας ὅτι ἡ παραμόρφωση τοῦ ὅλου Σώματος, ἡ ἀλλοτρίωση τῆς θεολογίας ἢ ἡ «ποιμαντικὴ εἰδωλολατρία» καθὼς λέει, ἀπὸ τότε ἀρχίζει. Γιὰ νὰ καταλήξει ἀμέσως παρακάτω ὅτι «ἔχει κανεὶς τὴν αἴσθηση ὅτι ὁ κῶρος τῆς Ὁρθοδοξίας σήμερα δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἔρημη καὶ ἄνυδρη χώρα ποὺ κατοικεῖται ἀπὸ ὁμοίομορφα φαντάσματα θυσιασμένα στὸ βωμὸ τῆς ἀπουσίας» (σ. 92).

Δὲν νομίζω ὅτι τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι. Παρ' ὅλο ποὺ ὁ ἴδιος ἔχω μιλήσει καὶ γράφει ἐπανελημένα γιὰ τὴν παραμόρφωση, λέγοντας καὶ ξαναλέγοντας γιὰ «ἀποκατάσταση νοημάτων καὶ σημασιῶν», ἡ κατάσταση ἢ μᾶλλον ὁ τρόπος τοῦ καθηγητῆ Χρ. Σταμούλη εἶναι ὑπερβολικὸς, θὰ ἔλεγα μάλιστα ὅτι εἶναι ἀπὸ μιὰ μεριά ἄκρως ἰδεαλιστικὸς. Ἐναζητᾷ μιὰ ἰδεατὴ Ἐκκλησία, ἀψευγῆ διαστη, ἡ ὁποία λάμπει καὶ ἐκπέμπει τὴ λάμψη τῆς στὴν κοινωνία ἀπὸ τὴν ἀμόλυπη κορυφὴ ὅπου βρίσκεται. Ὅμως ἡ Ἐκκλησία, ὅσο εἶναι Σῶμα Χριστοῦ ἄλλο τόσο –κλήρος καὶ λαός– ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνθρώπους. Οἱ ἀνθρώποι, εἴτε τὸ θέλουμε εἴτε ὄχι, μετέχουν τῆς γενικότερης ἱστορικῆς καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητας. Ἐὰν δεχτοῦμε ὅτι ζοῦμε σὲ περίοδο γενικῆς κρίσης, ἔκπτωσης καὶ ἀπώλειας νοήματος, ὅπως καὶ συμβαίνει ὄντως, πῶς ἀπαιτοῦμε ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς ἢ ἔστω τοὺς ποιμένες νὰ βρίσκονται στὴν κατάσταση τοῦ πρῶτου χριστιανικοῦ αἰῶνα; Θέλω νὰ πῶ μὲ αὐτὰ ὅτι εἶναι ἄλλο ἢ κριτικὴ καὶ ἢ ἀπαίτηση γιὰ μιὰ ριζικὴ ἐνεργοποίηση τῆς πίστεως, τῆς θεολογίας, τῆς ἀληθινῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς καὶ ἄλλο ἢ περιγραφή μὲ κατάμαυρα χρώματα τῆς ὅλης κατάστασης, ἢ ἡ σχεδὸν γενικὴ ἀπόρριψη.

Ἐδῶ βέβαια πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε στὸ θέμα ποὺ θίγει ὁ σ. καὶ τὸ ὅποιο ἦρθε ἔντονα στὸ προσκόνιο τὸν τελευταῖο καιρὸ, εἰδικὰ μετὰ τὸ συνέδριο τοῦ

Βόλου (δὲς Ἀναταράξεις στὴ μεταπολεμικὴ θεολογία, ἢ «θεολογία τοῦ '60», Ἰνδικτος 2009), ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 2005 στὴν Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν τῆς Μητρ. Δημοτηριάδος μὲ τὴ συνεργασία τοῦ περιοδικοῦ «Σύναξις». Εἶναι τὸ θέμα Ἀνατολή - Δύση, ὁ ἀντιδυτικισμὸς τῶν θεολόγων τῆς γενιᾶς τοῦ '60, ἢ προώθησις ὑπέρβασις τοῦ ἀντιδυτικισμοῦ αὐτοῦ καὶ συνακόλουθα ἢ προώθησις ἐνὸς πνεύματος ποὺ θέλει νὰ μᾶς συμφιλιώσῃ ὄχι μόνον μὲ τὴ Δύση στὴ χριστιανικὴ τῆς διάστασις ἀλλὰ γενικότερα μὲ τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ. Μάλιστα σὲ σημείωσις τῆς σ. 92 ὁ σ. τονίζει ὅτι ἀκόμη καὶ ὁ Χρ. Γιανναρᾶς «ὁ κατ' ἐξοχὴν πολέμιος τῆς θρησκευτικοποιημένης Δύσεως καὶ τῶν ἀντίστοιχων μορφωμάτων τῆς ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς», στὸ βιβλίον του *Ἐνάνια στὴ Θρησκεία* (Ἰκαρος 2006) μεταποπίζει ἀπὸ ἐκεῖ καὶ «ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη πὼς οἱ ρίζες τοῦ προβλήματος εἶναι κοινὲς σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση» (ὁ.π.).

Ὅπωςδήποτε ἡ ἀλλοτρίωσις ἀρχίζει στὸ Βυζάντιο – ἂν τὸ ποῦμε ἔτσι βιαστικά – ἀλλὰ ὅταν λέμε ἀλλοτρίωσις ἢ παραμόρφωσις, δὲν πρέπει νὰ ἐννοοῦμε τὸ σύνολο τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ χριστιανικῆς ζωῆς σὲ ὅλες του τὶς ἐκφάνσεις καὶ ἐκφράσεις, ἀλλὰ τὴν κατὰ περιόδους ἔκπτωσις ἢ ἀλλοίωσις τοῦ ἀρχικοῦ πνεύματος, ἢ πάλι τμήματα αὐτῆς τῆς ζωῆς, ἢ συμπεριφορὰς προσώπων, τάσεις, αἰρέσεις, ἐνδοεκκλησιαστικὲς συγκρούσεις. Πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς ἢ ἀπὸ αὐτὰ ὀφείλονταν καὶ ὀφείλονται σὲ μειωμένη βίωσις μυστηριακῆς ζωῆς, σὲ μειωμένη κατανόησις τῶν λόγων τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν ἁγίων, σὲ παρερμηνεία τῶν Πατέρων, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ προσθέσῃ κανεὶς ἐδῶ καὶ τὸν ρόλο ποὺ ἔπαιξε ἡ προσπάθεια «πρόσληψης» τοῦ τότε κόσμου, τοῦ κόσμου ποὺ ἀντίκρουσε ἡ πρώτη Ἐκκλησία καὶ κλήθηκε νὰ τὸν μεταμορφώσῃ, ἐνὸς κόσμου μὲ τὶς δεισιδαιμονίες του, τὶς εἰδωλολατρίες του, τὶς κοσμοθεωρίες του, τὶς ἁμαρτίες του. Ὅλα αὐτὰ δημιουργοῦν τὸ πρόβλημα.

Ἀλλὰ ἡ ἀρνητικὴ αὐτὴ ἐξέλιξις δὲν εἶναι γραμμικὴ, δὲν εἶναι μόνιμη ἀλλὰ περιοδικὴ καὶ ἀποσπασματικὴ, μὲ ἀξομειώσεις, μὲ κορυφώσεις ἢ πτώσεις, μὲ βίαια ξεσπάσματα, μὲ σκίσματα. Μόνη ἐξαίρεσις ἀπὸ μιὰ ἱστορικὴ στιγμὴ καὶ ὕστερα ὁ νεώτερος δυτικὸς πολιτισμὸς, ὄχι κατὰ τὴ δική μου κρίσις, ἀλλὰ κατὰ τὴν κρίσις τοῦ Moltmann, ποὺ οἱ θεολόγοι τῆς γενιᾶς τοῦ '90, ἂν τὴν ὀνομάσουμε ἔτσι, φαίνεται νὰ τὸν ἔχουν σὲ ἐκτίμησις. Τί λέει λοιπὸν γιὰ τὸν πολιτισμὸ αὐτόν; «Ἡ νεωτερικότητα θέτει κάθε παράδοσις καὶ ἰδιαίτερα κάθε θρησκευτικὴ παράδοσις ὑπὸ κριτικὸ ἔλεγχον καὶ ἀμφισβήτησις καὶ τὶς σχετικοποιεῖ. Ἐν ὄψει αὐτῶν τῶν ἰδιαίτερων προβλημάτων τοῦ κόσμου τῆς νεωτερικότητας, ἡ θεολογία ποὺ διαμεσολαβεῖ τὴ χριστιανικὴ παράδοσις ἔχει μπροστὰ τῆς μιὰ διπλὴ ἀποστολή: ἀφενὸς ὀφείλει νὰ ὑπερασπίσῃ μὲ ἀπολογητικὴ διάθεσις

τὴν νομιμότητα καὶ τὴ σημασία τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐνάντια στὶς ἀμφισβητήσεις καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ πνεύματος τῆς νεωτερικότητας· ἀφετέρου πρέπει νὰ ἀποδείξει τὴ *θεραπευτικὴ* σημασία τῆς χριστιανικῆς πίστεως γιὰ τὶς ἀσθένειες τοῦ νεωτερικοῦ πνεύματος καὶ γιὰ τὶς ἀπορίες καὶ τὰ ἀδιέξοδα τοῦ σύγχρονου κόσμου» (*Τί εἶναι θεολογία σήμερα;* μετ. Π. Γιατζάκης, Ἄρτος Ζωῆς 2009, σ.84). Τί λογῆς μανία λοιπὸν εἶναι αὐτὴ νὰ βγάλουμε λάδι τὸν πολιτισμὸ αὐτόν; Ὁ γιγαντισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ποὺ κυριάρχησε ἀπὸ μιὰ στιγμή καὶ ὕστερα, ἡ αὐτοθεοποίηση, ἡ ἀπόλυτη χειραφέτηση ἀπὸ τὸν Θεό - Πατέρα - Δημιουργό, ἡ προώθηση τοῦ ἀποχριστιανισμοῦ ποὺ καταντᾷ ἀντιχριστιανισμὸς δὲν θὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν; Τὸ ζήτημα ποὺ πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσει σήμερα εἶναι τὸ γεγονός ὅτι μετέχουμε λίγο πολὺ ὅλοι τῶν κοινῶν στοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, ποὺ ὅμως εἶναι τὰ πιὸ μαζικὰ καὶ τὰ πιὸ ἀπρόσωπα. Μετέχοντας λοιπὸν αὐτῶν τῶν στοιχείων ἐρχόμαστε ἀναγκαστικὰ σὲ σχέση μὲ τὶς ποικίλες ὀψεις του καὶ καλούμαστε νὰ τὶς γνωρίσουμε χωρὶς ὡστόσο νὰ χάσουμε ὅ,τι φωτεινὸ διαθέτουμε. Αὐτὸ δὲν εἶναι ζήτημα ἐπιφυλάξεων ἢ καχυποψίας στὴ σχέση μας μὲ τὸν κόσμον ἢ μὲ τὸν πολιτισμὸ ἢ τοὺς πολιτισμοὺς ἢ δὲν ξέρω τί ἄλλο, εἶναι ζήτημα βίωσης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πνεύματος καὶ τῆς προσωπικῆς μας ἀνακαίνισης. Δὲν ἔχει σημασία αὐτό; Δὲν πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ αὐτὴ ἡ πλευρά; Τὸ γεγονός ὅτι μπορεῖ νὰ νιώθουμε ἀσφυξία μέσα σὲ μιὰ παραμορφωμένη ἢ ἀλλοτριωμένη Ὁρθοδοξία δὲν χρειάζεται νὰ μᾶς ρίξει στὴν ἀγκαλιὰ τῆς Δύσης. Τὸ λευτέρωμα τῆς ἀνάσας δὲν θὰ προέλθει ἀπὸ ἔξω ἀλλὰ ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ βίωση τῆς Ἀλήθειας τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ στοὶ κάτω κάτω χωράει καὶ τὸ μέσα καὶ τὸ ἔξω. Ὅταν ἡ ζωὴ μας εἶναι κενωτικὴ καὶ ὄχι οἰηματικὴ, ζωὴ πόζας θεολογικῆς, ἱεραρχικῆς ἢ ἄλλης, ἀλληλοφαγωμάρας καὶ ἀντιπαλότητας, ἀλληλοὑπονόμευσης καὶ δικόνοιας, ὅπως συμβαίνει συνήθως. Ἄς μὴ ξεχνοῦμε ἄλλωστε ὅτι ἡ συνάντηση μὲ τὸν ἄλλο πρῶτα γίνεται μέσα μας καὶ ὕστερα ἔξω. Κανένα νόημα δὲν ἔχει νὰ τονιστεῖ ἢ κατάφασί μας στὸν δυτικὸ πολιτισμὸ γιὰτὶ ἀπλούστατα τίποτα δὲν μᾶς γονιμοποιεῖ σὲ πνευματικὸ ἐπίπεδο ἔξωτερικά. Θέλω νὰ πῶ ὅτι αὐτὸ ποὺ προσέχει εἶναι ὁ πολιτισμὸς ποὺ γέννησε καὶ γεννᾷ ἡ Ἐκκλησία. Αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς μᾶς ἐνδιαφέρει, αὐτὸς εἶναι γονιμοποιός, αὐτὸς εἶναι ὁ πολιτισμὸς ποὺ γεννήθηκε μετὰ τὴν Ἐνανθρώπηση. Πρῶτον φτάσουμε στὸν σημερινὸ παγκόσμιον πολιτισμὸ –μὲ τὴν ἔννοια τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ ὄχι τῆς παγκοσμιότητας ἢ τῆς οἰκουμενικότητας– μεσολαβοῦν χίλια χρόνια βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ μέσα στὸν ὁποῖο ὑπάρχει καὶ ἡ Εὐρώπη, ὅπως ἦταν τότε ἐνσωματωμένη στὴν Αὐτοκρατορία –Ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ κράτος– ἐνωμένη ὡστόσο καὶ μετέχουσα στὴν ἴδια Ἀλήθεια καὶ ἐνεργοῦσα, ἡ Εὐρώπη, μέσα στοὶ ἴδιο Σῶμα Χριστοῦ, ἐφ' ὅσον

ὕπῃρχε ἡ Μία, Ἁγία καὶ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία πρὶν ὑπάρξει τὸ πρῶτο καὶ τὸ δεῦτερο Σχίσμα. Ὅταν ὁ Καρλομάγνος δημιουργεῖ χωριστὴ αὐτοκρατορία (αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο πὸν τὸν ἐνδιαφέρει) αὐτὸ ἔχει συνέπειες σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα βίου καὶ βεβαίως στὸ ἐκκλησιαστικὸ - θεολογικὸ - πνευματικὸ. Ὁ νεώτερος δυτικὸς πολιτισμὸς ἀπορρέει ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, τὴν ἐμπειρία ἐν Πνεύματι, τὴν παρουσία ἁγίων ἀνθρώπων πὸν ἄδειασαν ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους γιὰ νὰ δεχτοῦν τὴν ἐνοίκηση τοῦ Χριστοῦ, ἢ ἀπορρέει ἀπὸ τὸν Καρλομάγνο καὶ μεταναγεννησιακὰ ἀπὸ τὴν σταδιακὴ ἀντίθεση σὲ ὅλες τὶς χριστιανικὲς καὶ πνευματικὲς πραγματικότητες ἢ σὲ πὸν μαλακὴ ἔκφραση ἀπὸ τὴν ἐκκοσμίκευση κάθε «κατάστασης» (καὶ ὄχι ἔννοιας) πὸν παρέλαβε ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ παράδοση;

Γενικὰ θὰ ἔλεγα ὅτι διακρίνω στὸ βιβλίο μιὰ εὐκολία σὲ μιὰ μορφὴ ἐπιστροφῆς πίσω «στὴ στιγμή τῆς δημιουργίας», στοὺς πρῶτους χρόνους τῆς Ἐκκλησίας, ἀντίληψη βέβαια πὸν ἔχουν ὑποστηρίξει καὶ ἄλλοι θεολόγοι στὴν Ἑλλάδα καὶ ἄλλοῦ καὶ πὸν βρῖσκεται στοὺς ἀντίποδες τῆς λεγόμενης ἑσχατολογικῆς θεολογίας πὸν κουβεντιάζεται πὸν τὰ τελευταῖα χρόνια. Φοβᾶμαι πὸν τέτοιες ἐπιστροφὲς στὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου ἢ σὲ κάτι ἀνάλογο δὲν ἔχουν κανένα νόημα γιὰτὶ ἀκολουθοῦν μιὰ ἄποψη ὅτι ὅλα τὰ γήσινα καὶ αὐθεντικὰ βρῖσκονται στὴν ἀρχή, λησμονώντας ὅτι στὴν ἀρχὴ βρῖσκεται καὶ ...ἡ Πτώση. Ὅποτε δὲν θέλει φιλοσοφία γιὰ νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ δικὴ μας ἡ δουλειὰ δὲν εἶναι πίσω μέσα στὸν χρόνο ἀλλὰ ἐμπρὸς μαζί μὲ τὸ πίσω ὡς ἱστορικὴ κατάσταση, πὸν ἀνοίγεται στὸ μέλλον, δηλαδὴ στὴν βασιλεία, τὴν ὁποία ἤδη βιώνουμε ἀπὸ τώρα ὡς Ἐκκλησία, ὅσοι καὶ ὅπως τὴν βιώνουμε, ἀλλιῶς τί αὐτεξούσιοι εἴμαστε; Ἡ ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση δὲν εἶναι μαζικὴ. Ὑπάρχει φυσικὰ ἡ κοινότητα τῶν πιστῶν ἀλλὰ μέσα ἐκεῖ ἡ σχέση μας μὲ τὸν ἐνανθρωπήσαντα Λόγο εἶναι προσωπικὴ. Δὲν ὑπάρχει μαζικότητα στὴν Ἐκκλησία, ὑπάρχει κοινωνία, σχέση καὶ ἐνότητα. Αὐτὰ τὰ ἔχει ξεκαθαρίσει ὡραῖα ἐδῶ καὶ χρόνια ὁ Ν. Νησιώτης καὶ ὁ Π. Νέλλας πὸν ὁ σ. φαίνεται νὰ τοὺς ἐκτιμᾷ καὶ νὰ τοὺς ἔχει μελετήσει.

*

Ἐνα θέμα πὸν φαίνεται νὰ βασανίζει τὸ συγγραφέα καὶ πὸν παρουσιάστηκε τὸν τελευταῖο καιρὸ φτάνοντας σὲ ἀκραῖες διατυπώσεις καὶ ἀντιλήψεις (περίπτωση Μέσκου) εἶναι τὸ «προπατορικὸ ἁμάρτημα» καὶ τὸ γεγονός τῆς Πτώσης, πὸν συνδέονται βέβαια καὶ τὰ δύο μὲ τὸ θάνατο (πρῶτα τὸν πνευματικὸ καὶ ὕστερα τὸν βιολογικὸ). Μὲ τὸ θέμα εἶχα ἀσχοληθεῖ στὴν κριτικὴ γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀρσένιου Μέσκου *Σὸκ καὶ δέος* δημοσιευμένη στὸ 3ο τεῦχος τῆς *Θεολογίας* (Ἰούλιος - Σεπτέμβριος 2009), ὅπου καὶ παραπέμπω.

Γιὰ τὸ περίφημο ζήτημα τῆς πρόσληψης μᾶς χρειάζεται ἐδῶ μιὰ φράση τοῦ Π. Νέλλα, στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται μερικὲς φορές καὶ ὁ καθηγητής. Ἡ ἀκόλουθη: «Ἐνῶς γὰρ νὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτὸ τὸ ἔργο τῆς διακρίσεως ἀνάμεσα στὸ θετικὸ καὶ τὸ ἀρνητικὸ, τῆς προσλήψεως τοῦ θετικοῦ καὶ τοῦ ἐγκεντρισμοῦ του στὴν Ἐκκλησία, εἶναι ἀναγκαίᾳ μιὰ παράλληλη ἀδιάκοπη προσπάθεια ἀσκήσεως καὶ ἁγιασμοῦ». Καὶ συνεχίζει: «Ἡ ἁγιοποιὸς ἀσκήση καθαίρει καὶ ἐνοποιεῖ τὸν ἄνθρωπο, ἀποκαθιστᾷ τὶς γνωστικὲς λειτουργίες του στὴν πρώτη τους καθαρότητα καὶ λειτουργικότητα, ἐπανορθώνει καὶ τελειοποιεῖ τὴν ἄμεση σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμον. Ἡ μεταλλαγὴ αὐτὴ ὀλοκληρώνεται μὲ τὰ μυστήρια καὶ τὴν προσευχὴ. Μὲ αὐτὰ ὁ ἄνθρωπος γίνεται διαφανὴς καὶ ἀνοικτὸς στὸ Θεὸ καὶ τὸν κόσμον» («Οἱ χριστιανοὶ μέσα στὸν κόσμον», *Σύναξη*, τ. 13, 1985, σ.22-23).

Ἐνα ἄλλο ζήτημα ποὺ μὲ ἀπασχολεῖ σὲ σχέση μὲ τὸ βιβλίον εἶναι ἡ μόνιμη διάθεση νὰ συζητηθοῦν οἱ κύριες θεολογικὲς πραγματικότητες ποὺ μὲ τρομερὸ ἀγῶνα (πολλὲς φορές θυσιάζοντας τὴ ζωὴ τους) κατάφεραν οἱ Πατέρες, οἱ ἅγιοι, οἱ μεγάλοι θεολόγοι-φιλόσοφοι (φιλόσοφος στὴν περίπτωση τῆς χριστιανικῆς παράδοσης εἶναι ὁ ἐραστὴς τοῦ Χριστοῦ ἀντικαθιστώντας τὸν ἀρχαῖον φιλόσοφο, ἐραστὴ τῆς σοφίας) νὰ διατυπώσουν καὶ νὰ ἀποσαφηνίσουν, ἔστω καὶ ἂν κάποια ζητήματα θεωροῦνται ἀμφίσημα ἂν ὄχι καὶ ἄλυτα ἢ ἀγνωστα. Καὶ ὄχι μόνο νὰ συζητηθοῦν, ἀλλὰ εἰ δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθοῦν καὶ ὕστερα, ὑποτίθεται μέσα ἀπὸ τὴν περιβόητη διαδικασίαν τῆς ἔρευνας, νὰ καταλήξουμε σὲ παραπλήσιες θέσεις ἢ ἀκόμη καὶ στὶς ἴδιες. Ἐχω τὴν αἴσθησιν ὅτι τοὺς περισσότερους θεολόγους διαφεύγει τὸ γεγονός ὅτι δουλεύουν –καὶ δουλεύουμε ὅλοι μας– πάνω σὲ ἔτοιμη τροφή! Οἱ Βασίλειοι καὶ οἱ Γρηγόριοι καὶ οἱ ἄλλοι δὲν δούλεψαν σὲ ἔτοιμη τροφή, ἀλλὰ τὴν δημιούργησαν καὶ τὴν μορφοποίησαν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι. Ὅπως δὴποτε ὑπῆρχε ὁ Λόγος τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ κυρίως ὑπῆρχε καὶ τοὺς ἀνοίξε δρόμον φωτεινόν, ἦταν ἡ μετοχή τους στὰ μυστήρια καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, χωρὶς τὰ ὅποια δὲν θὰ κατόρθωναν τίποτα ἄξιον Θεογνωσίας καὶ Θεολογίας. Τὸ γνώριζαν καὶ τὸ εἶπαν. Ἐντὶ λοιπὸν νὰ ἀκολουθήσουμε –ἐντὶ δηλαδὴ νὰ συνεχίσουμε– αὐτὸ τὸν δρόμον ἡμεῖς οἱ σημερινοί, μπλέκουμε μὲ ἑκατοντάδες ἂν ὄχι χιλιάδες διαβάσματα καὶ βιβλία (πρέπει κανεὶς σήμερον νὰ μιᾶ γιὰ βιβλιακὴν θεολογίαν) καὶ διασταυρώνουμε τὶς ὅποιες πανεπιστημιακὲς θεολογίας μας μὲ ἄλλες χριστιανικὲς ἢ μή. Καταδαπάνωμαστε ἔτσι σὲ ἀτέρμονες συζητήσεις καὶ ἀναλύσεις τῶν πρὸ ὑψηλῶν θεολογικῶν ἀληθειῶν καὶ ἐναλλάσσουμε ἐρμηνείας, λησμονώντας ὅτι γιὰ νὰ ὑπάρξουν αὐτὰ ποὺ ὑποτίθεται ἀναζητοῦμε, προσδοκοῦμε, ἐπιθυμοῦμε ἂν ὄχι καὶ διεκδικοῦμε, ἀπαιτεῖται συγκεκριμένη προσω-

πική εργασία και εμπειρία, προσωπική μεταμόρφωση και ανακαίνιση για να φτάσουμε κάποτε (αν είναι δυνατό αυτό) σε ευρύτερη ανακαινισμένη εκκλησιαστική κοινότητα.

Οί θεολογικές αλήθειες δὲν εἶναι ζήτημα συζητήσεων καὶ διανοητικῆς ἔρευνας ἐπιστημονικοῦ, δηλαδὴ διαλογικοῦ, χαρακτῆρα. Αὐτὸ ἀφορᾷ τὸ δευτερότερο μέρος τῆς θεολογικῆς ἐμπειρίας, ἓνα εἶδος φιλολογικῆς ἐπεξεργασίας καὶ μελέτης. Ἄλλὰ τὸ κυρίως θεολογικὸ εἶναι ζήτημα θεοπνευστίας καὶ χάριτος, εἶναι ζήτημα μετοχῆς στὰ μυστήρια, εἶναι ζήτημα ἀνοίγματος, ὅχι στὸν κόσμον καὶ στὸν πολιτισμὸ, ὅπως λέει σὲ ὀρισμένα σημεῖα τὸ βιβλίον, ἀλλὰ πρῶτιστα στὸ ἔνδοθεν τῆς καρδίας, στὸν Λόγον καὶ τὴν Ἀγάπην ποὺ μᾶς δόθηκε διαμέσου τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἀνάστασης.

Γιατὶ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἀνοιχθῶ στὸν κόσμον καὶ τὸν πολιτισμὸ ὅταν καὶ τὰ δύο αὐτὰ σήμερον παρουσιάζουν τὶς ὄψεις ποὺ λίγο πολὺ ξερούμε; Ὁ σ. ἀφιερώνει ξεχωριστὸ κεφάλαιον στὴν ἀθεΐαν (καὶ καλὰ κάνει) ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη ζητᾷ διὰ τῆς ἀθεΐας, ἐννοώντας τὴν παρουσία τῆς καὶ τὴν πρόκληση ποὺ παρουσιάζει, νὰ ἀνανεώσουμε τὴν νεκρωμένη καὶ παραμορφωμένη Ὁρθοδοξία μας. Ὁ κόσμος καὶ ὁ πολιτισμὸς, πρέπει ἐπιτέλους νὰ καταλάβουμε, ὅτι σήμερον βρῖσκονται σὲ ἀπέραντη διάχυση καὶ ἀκατάπαυστη ροή (ἀλλὰ καὶ ἀπόλυτη ἐμπορευματοποίηση), ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὁ ἄνθρωπος, καταλύοντας τὰ ὅρια ποὺ τοῦ εἶχε θέσει ὁ Θεός, παραδόθηκε στὶς ἀπειρες δυνατότητες καὶ ξαμολύθηκε σὲ κατὰκτηση τῶν πάντων σὲ ἐπίπεδο γνωστικὸ καὶ ἐκμεταλλευτικὸ, ἂν μπορῶ νὰ τὸ πῶ, ἀπαιτώντας λυσσαλέα ἀπὸ τὴ γῆ (ἂν ὅχι καὶ ἀπὸ ἄλλους πλανῆτες) νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν ἀκόρεστη ἐπιθυμία του γιὰ ἥδονῃ καὶ εὐτυχία, ἀπολύτως ὑλιστικοῦ τύπου. Φυσικὰ τὰ πράγματα δὲν ἔφτασαν ἀκόμη στὸν πάτον, γι' αὐτὸ ἄλλωστε ἐξακολουθοῦμε νὰ μιλοῦμε. Καὶ ὑπάρχουν εὐτυχῶς ὁάσεις φωτὸς καὶ ἀγάπης καὶ ὁμορφιᾶς καὶ τέχνης καὶ γνώσης καὶ ζωῆς μέσα στὸν κόσμον, ὀρθόδοξο καὶ μὴ. Ἄλλὰ σπανίζουν καὶ βεβαίως ἀντιστέκονται στὴν ἐξάπλωση τοῦ μηδενιστικοῦ πολτοῦ.

*

Τονίζεται στὸ βιβλίον σὲ διάφορα σημεῖα (ἐνημερωτικὰ λέω ὅτι χωρίζεται σὲ πέντε κεφάλαια μὲ διπλὴ εἰσαγωγή στὴν ἀρχή, ὑστερόγραφο καὶ βέβαια τὰ ἀπαραίτητα εὐρετήρια) ἡ ἀνθρωπολογικὴ διάσταση, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν προωθήθηκε ὅσο ἔπρεπε στὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν ἢ ὅτι καταπόθηκε ἀπὸ μιὰ διόγκωση θεολογικῆς διάστασης ἢ μάλλον τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ εἰς βάρους τοῦ ἀνθρώπου. Πρῶτα πρῶτα πρέπει νὰ πῶ ὅτι εἶναι ἄλλο ἀνθρωπολογία καὶ ἄλλο θεανθρωπολογία. Εἶναι δυνατόν νὰ διαχωριστεῖ ἡ ἀνθρώπινη πλευρὰ πλήρως καὶ νὰ ἐπιχειροῦμε νὰ τὴν προωθήσουμε ἢ νὰ τὴν μελετήσουμε, ὅταν

μέσα στην ἐκκλησιαστική μας παράδοση ξέρουμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ὀρίζεται καθαυτὸς (σὲ σχέση μὲ τὴν ὕλική καὶ πνευματική του ὑπόσταση) ἀλλὰ –μετὰ τὴν Ἐνανθρώπησιν– ἀπὸ τῆς σχέσης του μὲ τὸν Θεὸ καὶ τὸν πλησίον (ἄλλο). Ὁ μητρ. Περγάμου μάλιστα ἀνάγει τὴ διαφοροποίηση στὴν ἐβραϊκὴ νοοτροπία ποὺ μεταθέτει (σὲ σχέση μὲ τὴς ἑλληνικὲς καταβολές) τὴ συνείδηση στὴν καρδιά, κέντρο τῆς ὑπακοῆς καὶ τῆς ἀγάπης ἀντὶ γιὰ τὸν νοῦ. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει μόνο γιατί γνωρίζεται ἀπὸ τὸ Θεό, ἀλλάζει ἐντελῶς τὸν προσανατολισμό, ἀφοῦ κάτωπρὸ τῆς συνείδησης εἶναι ὁ Χριστὸς καὶ βέβαια οἱ ἐνδοεκκλησιαστικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς πιστοὺς ὡς ἐνιαῖο Σῶμα κλπ.

Δὲν μπορούμε λοιπὸν νὰ ἀντλήσουμε διδάγματα ἀνθρωπολογίας καὶ ἀνθρωπογνωσίας ἀπὸ τὸν περιορῶντα πολιτισμὸ ἀνατολικὸ ἢ δυτικὸ, ἂν δὲν ἔχουμε στὴν καρδιά μας αὐτὴ τὴν πραγματικότητα. Καὶ γιὰ νὰ συμπληρώσω, ὅταν ὁ σ. μιλά γιὰ πολιτισμὸ τῆς σάρκωσης, θὰ πρέπει νὰ μιλήσει καὶ γιὰ σταυροαναστάσιμο πολιτισμὸ, μὲ πρῶτο τὸν σταυρό. Κι αὐτὸ σημαίνει Ἐκκλησία μέσα στὴν Ἱστορία. Ἀλλὰ ἡ Ἐκκλησία δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν Ἱστορία. Εἶναι ἀνοιγμα, ἀπὸ τότε ποὺ ὑπάρχει ἱστορικά, τῆς δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου νὰ υἱοθετηθεῖ ἀπὸ τὸ Θεό, εἶναι ἀρχίνισμα μετοχῆς στὴ βασιλεία. Εἶναι διαρκὴς ὑπέρβαση καὶ ἄσκησή μου νὰ ρυθμίσω τὸ θέλημα τοῦ Πατρὸς μὲ τὸ ἴδιον θέλημα. Καὶ ἐννοεῖται, ἐδῶ δοκιμάζεται μονίμως καὶ ἡ ἐλευθερία μου καὶ ὄχι στὴν κατάφαση σὲ ὁποιοδήποτε καπρίτσιο δικό μου ἢ τοῦ ἄλλου.

Τὸ ἂν αὐτὰ γίνονται ἢ θὰ γίνουν στὴν Ἀνατολὴ ἢ στὴ Δύση, δὲν εἶναι τὸ πρόβλημα. Τὸ πρόβλημα εἶναι ὅτι ἡ Δύση κατακλύσθηκε ἀπὸ μιὰ πιὸ ἀνθρωποκεντρικὴ θεολογία ἢ ὁποία ἔδωσε Ἀναγέννηση, οὐμανισμό, διαφωτισμὸ καὶ ἀντιχριστιανισμό: αὐτοθεοποίησε τὸν ἄνθρωπο, θεοποίησε τὸν ὀρθὸ λόγο ἂν ὄχι καὶ τὰ συναισθήματα καὶ τὴς ὁρμές, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε τίποτα γιὰ τὸ Κράτος – Λεβιάθαν καὶ τὴν κυριαρχία τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς ποὺ ὁ Μπερντιάγεφ ἀποκαλεῖ «ληστρικὸ σύστημα» (φαίνεται ἐντονα στὴς μέρες μας γιὰ ὅσους ἔχουν μάτια). Ὅποτε τίθεται τὸ ἐρώτημα; Πῶς θὰ «προσληφθοῦν» ὅλα αὐτὰ καὶ θὰ μεταμορφωθοῦν;

*

Ἕνα ἀκόμη θέμα ποὺ προκαλεῖ τὴν εὐαισθησία μου εἶναι τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἐπιστήμη. Γίνονται ἀναφορὲς στὴν ἀνθρωπικὴ ἀρχή, τὸν Prigogine, τὸν Hawking καὶ τὸν Μ. Βασίλειο λόγω τῆς *Ἐξαμέρου* κυρίως. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ἀναφέρω τὴν ἐνότητα γιὰ τὴν ἐπιστήμη ἀπὸ τὸ βιβλίο μου *Ἡ κρίση τοῦ πολιτισμοῦ* (Ἀρμός 1999) ὅπου ὑπογραμμίζω ὅπως δὲν κάνει μᾶλλον κανένας εἰδικὰ σὲ σχέση μὲ τὸν Βασίλειο καὶ τοὺς Πατέρες, ὅτι τὸ πρῶτιστο εἶναι

ὅ,τι ἀναφέρεται σὲ ἀποκαλυπτικὸ λόγῳ, τὴ σημασία καὶ ἀξία τοῦ ὁποίου ἔχει βεβαιώσει ὁ Χριστὸς στὰ Εὐαγγέλια. Αὐτὰ ἔχουν ὡς βάση καὶ ὄχι τὶς ἐπιστημονικὲς θεωρίες. Διαβάζουμε στὸν Βασίλειο: «περὶ μὲν τῆς οὐσίας τοῦ οὐρανοῦ μᾶς φτάνουν ὅσα ἔχει πεῖ ὁ προφήτης Ἰσοαῖας, ὁ ὁποῖος μὲ ἀπλοῦς λόγους, ἀρκούντως μᾶς ἐφάνερωσε τὴ φύση του εἰπὼν “ὁ στερεώσας τὸν οὐρανὸν ὡσεὶ καπνόν” (Ἠσ. 51,6)· δηλαδὴ ὁ δημιουργήσας τὸν οὐρανὸ ὡς φύση λεπτὴ καὶ ὄχι στερεὰ οὔτε πηχτή» (ὁ.π. σ. 142-143) ἐνῶ ἄλλοῦ μιλώντας γιὰ τὴ γῆ λέει «καὶ ἂν παραδεχθοῦμε ὅτι ἡ γῆ εἶναι μετέωρη ἀφ’ ἑαυτῆς, ἢ ποῦμε ὅτι ἰσορροπεῖ πάνω στὰ νερά, εἶναι ἀνάγκη νὰ μὴ ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὸ *εὐσεβὲς νόημα* ἀλλὰ νὰ ὁμολογοῦμε ὅτι ὅλα ὁμοῦ συγκρατοῦνται μὲ τὴ δύναμη τοῦ Δημιουργοῦ τους» (σ.148). Σχεδὸν πανομοιότυπο (ἂν ὄχι καὶ πιὸ ἐπιτακτικὸ) εἶναι τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα τοῦ Δαμασκηνοῦ «κἂν οὖν ἐφ’ ἑαυτῆς, κἂν ἐπὶ ἀέρος, κἂν ἐπὶ ὑδάτων, κἂν ἐπ’ οὐδενὸς δῶμεν ἠδράσθαι αὐτὴν, χρὴ μὴ ἀφίστασθαι τῆς *εὐσεβοῦς ἐννοίας*, ἀλλὰ πάντα ὁμοῦ συγκρατεῖσθαι, ὁμολογεῖν, καὶ συνέχεσθαι τῇ δυνάμει τοῦ κτίσαντος» (Ἰωάν. Δαμασκηνοῦ, *ἔκδοσις ἀκριβῆς Ὁρθ. Πίστεως*, Β’ (10) 24 «Περὶ γῆς καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς», ΕΠΕ 1976, σ. 196). Τί σχέση ἔχουν αὐτὰ μὲ τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ποῦ διαβάζουμε στὸ ὑπὸ ἐξέτασιν βιβλίο: «...οἱ βιβλικὲς περιγραφὲς καὶ εἰκόνες τούτου τοῦ *πῶς* (ἐνν. τὸ *πῶς* τῆς δημιουργίας) δὲν ἀποτελοῦν παρὰ συγχρονικὲς ἐρμηνεῖες, ποῦ σχετίζονται ἄμεσα καὶ συνεπῶς προϋποθέτουν τὶς ἐπιστημονικὲς γνώσεις τῆς ἐποχῆς τους. Γνώσεις ποῦ σήμερα ἔχουν ξεπεραστῆ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀκρωθῆ. Εἶναι σαφὲς ὅτι οἱ περιγραφὲς τῆς δημιουργίας στὴ *Γένεση*, ὅπως καὶ στὴν *Ἑξαήμερο* γιὰ παράδειγμα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, παραπέμπουν στὸ κοσμοεἶδωλο τῆς ἐποχῆς τους.» (σ. 294). Βέβαια πρέπει νὰ πῶ ὅτι παρὰ τὸν λαβυρινθώδη τρόπο τοῦ συγγραφέα, εἶναι φανερὸ ὅτι ὑποστηρίζει τὴ θεολογία καὶ ὄχι τὴν ἐπιστήμη, ὅποτε καὶ ὑπογραμμίζει τὴ διαφορὰ τους. Τὸ ζήτημα ὅμως δὲν εἶναι ἡ ὑπεράσπιση τῆς θεολογίας ἀλλὰ ἡ κατανόηση τῆς πατερικῆς στάσης: οἱ Πατέρες εἶναι προσανατολισμένοι στὸν Πατέρα καὶ στὸν Λόγο ποῦ ἐνανθρώπησε, ὅπως περίπου δείχνει τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ: «Μόνος γὰρ ἀπάντων ἐγγείων τε καὶ οὐρανίων ἐκτίσθη κατ’ εἰκόνα τοῦ πλάσαντος, ὡς πρὸς ἐκεῖνον ὀρώη καὶ αὐτὸν ἀγαπῶη κάκεινου μόνου μύστης καὶ προσκυνητῆς εἶη, καὶ τῇ πρὸς αὐτὸν πίστει καὶ νεύσει καὶ διαθέσει τὴν οἰκίαν καλλονὴν συντηροῖν, πάντα δὲ τάλλ’ ὅσα γῆ καὶ οὐρανοῦ ὅδε φέρει, κατώτερα ἑαυτοῦ εἰδείη καὶ νοῦ παντάπασιν ἄμοιρα» (Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα*, σὴν ἔκδοσις Π. Χρήστου, ἐκδόσεις Κυρομάνος, Θεσπικὴ 1992, τ. ε’, σ. 49). Ὅποτε, ἂν λάβουμε ὑπ’ ὄψη μας ὅτι στὴ διάρκεια τῶν αἰώνων ἡ ὀρθόδοξη παράδοση δὲν προσανατολίστηκε σὲ αὐτὴ τὴ διάσταση –ἔστω καὶ

ἂν θὰ λέγαμε ὅτι ἀφορᾶ προπαντὸς τοὺς «ἐκλεκτοὺς»– ἀντὶ νὰ μιλοῦμε γιὰ ξεπερασμένες θέσεις τῶν Πατέρων, θὰ ἦταν καλύτερα νὰ ζητήσουμε (καὶ νὰ ἀναζητήσουμε) τὴν ὅσο γίνεται βαθύτερη βίωση τῶν εὐαγγελικῶν ἐξαγγελιῶν, τουλάχιστον γιὰ τὸν χριστιανικὸ κόσμο, ἀπὸ τὸ νὰ περιμένουμε ἢ νὰ ἐλπίζουμε νὰ ἀφυπνιστοῦμε μέσῳ τῆς ἀθείας καὶ τῶν ὑποστηρικτῶν της.

“Ὅσο γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Prigogine πού φαίνεται νὰ τὰ βάζει μὲ τὴν «ἀνθρωπικὴ ἀρχή» ὡς εἰσάγουσα «τὴν δυαδικότητα», ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ ζητοῦμε μιὰ «σύλληψη τοῦ σύμπαντος πού νὰ ἐμπεριέχει τὴ σκέψη καὶ τὴ βιολογία χωρὶς νὰ ἔρχονται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴ φυσική.» (σ. 302) θεωρουμένων καὶ ἡμῶν ἐννοεῖται ὡς «προϊόντων τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς φύσης», θὰ ἔλεγα τὸ ἐξῆς ἀπλούστατο: ἐὰν ἀπλῶς εἴμαστε προϊόντα τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς φύσης, πάει περίπατο τὸ “κατ’ εἰκόνα” καὶ βεβαίως ἢ διάκριση κτιστοῦ-ἀκτίστου. Αὐτὸ ἀρκεῖ.

*

Κι ἐκεῖ πού ἡμουν ἔτοιμος νὰ ἀφεθῶ στὸν ποιητικὸ τρόπο τοῦ κεφαλαίου Δοκιμὴ γιὰ ἓναν πολιτισμὸ τῆς σάρκωσης μὲ ἀναφορὴς στὸν Χαίλντεργλιν καὶ τὸν Χάιντεγκερ (ἀλλὰ καὶ τὸν Πεντζίκην πού μὲ ἐνδιαφέρει περισσότερο καὶ τὸν Λειβαδίτη, ὅμως ἐκείνη τῆ «Μαρία Νεφέλη» τί τὴν ἤθελε;), παρουσιάζονται μερικὲς ἐνοτάσεις του ἢ παρατηρήσεις –πού περιέχονται μάλιστα σὲ ὑποσελίδεις σημειώσεις– καὶ μοῦ χαλοῦν τὴ διάθεσιν. Ὁ σ. προωθεῖ τὴν ἀκόλουθη ἔνστασις: «Δὲν μπορῶ ὅμως σὲ καμιὰ περίπτωση νὰ καταλάβω, γιὰτὶ εἶναι πρόβλημα νὰ βλέπει κανεὶς –“σὲ κάθε ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου πού προάγει τὸν πνευματικὸ ἀλλὰ καὶ τὸν τεχνικὸ πολιτισμὸ, τὸν ἄμεσο καρπὸ τῆς σάρκωσης τοῦ Χριστοῦ– ἀσυνείδητον ἔστω καὶ ἀκούσιο καρπὸ– μιὰ συνεχῆ *πρὸς τὰ πρόσω* ἐξέλιξη ἐν Χριστῷ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πρὸς τὸ σημεῖο Ὁμέγα τῆς παγκόσμιας ὀλοκλήρωσης”» (σ. 327-328 σημείωσις). Τὸ ἀπόσπασμα μὲ τὰ μικρὰ εἰσαγωγικὰ ἀνήκει στὸ βιβλίον τοῦ Γιανναρᾶ Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα (Δόμος 1992) καὶ ἀφορᾶ τὸν Νησιώτη¹. Θὰ μπορούσα νὰ πῶ ὅτι ἀποτελεῖ συμπυκνωμένη θέσις καὶ τῶν δύο. Ὁ Νησιώτης ἀντιδρῶσε κυρίως (καὶ ὁ Γιανναρᾶς συμφωνεῖ μαζί του) σὲ αὐτὸ πού ἀποκαλοῦσε «γενικευμένη χριστολογία» κατὰ τὴν ὁποία κάθε ἀνθρώπινη ἐνέργεια πού συντελεῖ στὴν πνευματικὴ, κοινωνικὴ καὶ τεχνολογικὴ πρόοδο καὶ ἐξέλιξη κρῦβει πίσω της αὐτομάτως τὴν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ. Ἐξωθεῖται ἔτσι ἡ χριστιανικὴ θεολογία νὰ ἐπιδοκιμάσει καθολικὰ τὴν ἐξέλιξη, τὴν κοινωνικὴ μεταβολή, ἂν ὄχι καὶ νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ὀριμότητα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου! Προέκτασις τῶν παραπάνω εἶναι ἡ διατύπωση τοῦ θεολόγου Σα-

κατζιάδη, μελετητῆ τοῦ Νησιώτη, πού γράφει ὅτι ὁ κόσμος ἔτσι «αὐτοερμνεύεται καὶ πορεύεται συνεχῶς πρὸς τὰ ἔμπρός, χωρὶς τῆ θεϊκῆ παρεμβολή, χάρις στὸ κῦρος καὶ τὰ ἔργα τοῦ “νέου” ἀνθρώπου» (Ἀναλόγιον τχ. 2, σ. 130). Ὁ Χρ. Σταμούλης λοιπὸν φαίνεται νὰ συντάσσεται μὲ αὐτὴ τὴν «αὐτόματη» κατάσταση.

Ἄν λάβω ὑπ’ ὄψη μου καὶ κάποιες φράσεις τοῦ συγγραφέα (στὴ σ. 330) ὅπου ὁ Χαίντεγκερ καὶ ὁ Χαίλντερλιν κοντεύουν νὰ μᾶς παραπέμπουν στὴ «σάρκωση» καὶ στὴ «θεανθρωπία» (ἡ ἀπορία μου εἶναι: ἡ Ἐκκλησία δὲν μᾶς παραπέμπει;) τὸ πρᾶγμα γίνεται σοβαρὸ καὶ δὲν ξέρω πόσο μπορεῖ κανεὶς νὰ γράφει τέτοια πράγματα. Σπεύδω ὥστόσο νὰ προσθέσω γιὰ νὰ μὴ παρεξηγηθῶ, ὅτι καὶ ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι οὔτε ἄμοιροι τῆς σάρκωσης τοῦ Λόγου, ὅπως ἔρχεται μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, οὔτε πνευματικὰ ἄσχετοι. Ἄλλὰ αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα.

Τελειώνοντας, γιὰ νὰ μὴ κουράσω ἄλλο τὸν ἀναγνώστη, θὰ ἔλεγα, ὅτι οἱ καλύτερες σελίδες τοῦ βιβλίου εἶναι αὐτὲς στὶς ὁποῖες ἐπιχειρεῖ νὰ συγκεράσσει τὴν ἐπιστημονικὴ διαλογικὴ θεολογία μὲ ποιητικὲς προσεγγίσεις, μὲ ἓνα λόγο δηλαδὴ πού χωρὶς θεολογικὲς ἀναλύσεις μεταφέρει ἄμεσα σκιρτήματα συννομιλίας μὲ τὸν Ἄλλο. Ὅμως αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὴν ἰδιόρρυθμη γλῶσσα ἀλλὰ στὸ προσωπικὸ βίωμα τῶν συγκεκριμένων ποιητῶν, οἱ ὁποῖοι μᾶς μεταφέρουν μὲ αὐτὴ τὴ γλῶσσα τὸ βίωμά τους, ὅχι τὴν διανοητικὴ τους ἐρμνευτικὴ ἀναζήτηση καὶ ἀμφισβήτηση. Τὸ καλύτερο ὑποκεφάλαιο εἶναι αὐτὸ πού τιτλοφορεῖται «Ὡπερ ξένος καὶ ἀλήτης ἢ σάρκωση: ἡ μετανάστευση τῆς ἀγάπης» (σ. 334-347), μία ἐνότητα πού θαρρεῖς ὅτι γράφτηκε ἐρήμην τοῦ ὑπόλοιπου βιβλίου. Μὲ τὴν ἐνότητα αὐτὴ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι συμφωνῶ πλήρως. Βρίσκω ὥστόσο ἐξαιρετικὰ κουραστικὴ τὴν πληθώρα παρεμβολῶν μέσα στὰ κείμενα καὶ στὴν ὄλη ροὴ δεκάδων ὀνομάτων συγγραφέων ἢ παραπομπῶν σὲ αὐτούς, ἀνθρώπων τελείως διαφορετικῶν (λόγου χάρι Πλάτων καὶ Κρίστεβα), ἀλλὰ καὶ τὶς ἐκτενέστερες ὑποσελίδειες σημειώσεις. Θὰ ἦταν καλύτερα ὅλα αὐτὰ τὰ ἐκτενῆ νὰ εἶχαν μπεῖ στὸ τέλος ἐν εἶδει παραρτήματος.